

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
БАНК-МОЛИЯ АКАДЕМИЯСИ

АРМ 2/1

Кўлёзма ҳуқуқида
УДК 631.631.1.009.2

РАВШАНОВ АБДИСАЛОМ ДУСИЁРОВИЧ

**ФЕРМЕР ХЎЖАЛИКЛАРИ РАҚОБАТБАРДОШЛИГИНИ
ОШИРИШНИНГ АСОСИЙ ЙўНАЛИШЛАРИ
(Қашқадарё вилояти фермер хўжаликлари мисолида)**

08.00.04-«Қишлоқ хўжалиги иқтисодиёти»

**Иқтисод фанлари номзоди
илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация**

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т И

Тошкент -2012

Диссертация иши Қарши муҳандислик-иқтисодиёт институтида бажарилган

Илмий раҳбар: иқтисод фанлари доктори, профессор
Эргашев Раҳматулла Хидирович

Расмий оппонентлар: иқтисод фанлари доктори, профессор
Чориев Курбон Амирович
иқтисод фанлари номзоди, доцент
Мўминов Улғабек Махаммадсолтевич

Етакчи ташкилот: Самарқанд қишлоқ хўжалик институти

Ҳимоя Ўзбекистон Республикаси Банк-молия академияси ҳузуридаги иқтисод фанлари доктори илмий даражасини олиш учун диссертациялар ҳимояси бўйича Д.005.25.01 рақамли Бирлашган ихтисослашган кенгашнинг 2012 йил «7» сентябр соат 14⁰⁰ да ўтадиган мажлисида бўлади.

Манзил: 100000, Тошкент шаҳри, Ҳ. Орипов кўчаси, 16-уй.

Диссертация билан Ўзбекистон Республикаси Банк-молия академияси кутубхонасида танишиш мумкин.

Автореферат 2012 йил « 21 » сентябр тилди.

Бирлаш
ке

ДИССЕРТАЦИЯНИНГ УМУМИЙ ТАВСИФИ

Мавзунинг долзарблиги. Мамлакатимиз аграр соҳасида амалга оширилаётган иқтисодий ислохотларнинг ҳозирги босқичида фермер хўжаликлари барқарор ривожланишини таъминлашда рақобат муҳитини шакллантириш орқали уларнинг рақобатбардошлигини ошириш, маҳсулот етиштиришда талаб ва таклиф мувозанатига эришиш, ички ва ташқи бозорда самарали фаолият юритувчи механизмларни жорий қилиш долзарб вазибалардан ҳисобланади. Иқтисодийни модернизациялаш шароитида фермер хўжаликлари барқарор ривожланишини таъминлаш учун уларнинг рақобатбардошлигини оширишдаги мавжуд муаммолар, номутаносибликларни аниқлаш ва ҳал этишни мажмуавий шаклда чуқур тадқиқ этиш муҳим аҳамиятга эга.

Қишлоқ хўжалигида барқарор иқтисодий ўсишга эришишни таъминлаш устун даражада фермер хўжалиklarининг рақобатбардошлигига боғлиқ. Жаҳон амалиёти кўрсатишича, аграр соҳа истиқболида белгиланган устувор вазибаларни амалга оширишда янги фермер хўжалиklarини ташкил этиш эмас, балки уларнинг эркин рақобат муҳитидаги рақобатбардошлигини таъминлаш устувор йўналишлардан бири ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов таъкидлаганларидек, - «Бугунги кунда кўплаб ривожланган ва жаҳон иқтисодиётида етакчи ўрин тутадиган мамлакатлар тажрибаси шуни сўзсиз исботлаб бермоқдаки, рақобатдошликка эришиш ва дунё бозорларига чиқиш, биринчи навбатда иқтисодийни изчил ислоҳ этиш, таркибий жиҳатдан ўзгартириш ва диверсификация қилишни чуқурлаштириш, юқори технологияларга асосланган янги корхона ва ишлаб чиқариш тармоқларининг жадал ривожланишини таъминлаш, фаолият кўрсатаётган ишлаб чиқариш қувватларини модернизация қилиш ва техник янгилаш жараёнларини тезлаштириш ҳисобида амалга оширилиши мумкин»¹.

Шу нуқтаи назардан иқтисодийни модернизациялаш шароитида фермер хўжалиklarининг рақобатбардошлигини ошириш учун рақобат муҳитини шакллантиришга бағишланган таҳлилларни амалга ошириш илмий-амалий аҳамиятга эга долзарб масалалардан бири ҳисобланади.

Фермер хўжалиklarининг рақобатбардошлигини ошириш билан боғлиқ ташкилий-иқтисодий механизмларни такомиллаштириш, уларнинг ихтисослашувига қараб мақбул даражада жойлаштириш ва самарадорлигини оширишга бағишланган илмий таклиф ва амалий тавсиялар ишлаб чиқишнинг зарурлиги тадқиқот мавзусининг долзарблигини белгилайди.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Бозор иқтисодиёти шароитида рақобат категориясини қишлоқ хўжалигидаги хусусиятларининг назарий ва амалий жиҳатлари хорижлик иқтисодчи олимлар С.И.Грядова, М.Конаков,

¹ Каримов И.А. 2012 йил ватанимиз таракқиётини янги босқичга кўтарадиган йил бўлади.-Тошкент: «Ўзбекистон», 2012. -Б. 20.

- фермер хўжаликлари рақобатбардошлиги шаклланиши ва ривожланишининг назарий ва услубий асосларини ёритиш;

- фермер хўжаликлари рақобатбардошлигига таъсир этувчи омилларни аниқлаш, таснифлаш ва улардан оқилона фойдаланиш бўйича илмий таклиф ва амалий тавсиялар ишлаб чиқиш;

- фермер хўжаликларини ривожлантиришда мавжуд рақобат муҳитининг ҳолатини баҳолаш ва таъсирини аниқлаш;

- фермер хўжаликларида маҳсулот ишлаб чиқариш сифати ва рақобатбардошлигини оширишда маркетинг фаолиятдан фойдаланишнинг афзалликларини асослаш;

- давлатнинг фермер хўжаликлари рақобатбардошлигини ошириш ва қулай рақобат муҳити яратишдаги иқтисодий ролинини очиб бериш;

- жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози шароитида фермер хўжаликлари рақобатбардошлигини оширишнинг устувор йўналишларини аниқлаш.

Тадқиқот объекти: Қашқадарё вилоятида фаолият юритаётган фермер хўжаликлари.

Тадқиқот предмети: Фермер хўжаликлари рақобатбардошлигини шакллантириш ва ривожлантириш билан боғлиқ ҳуқуқий, ташкилий ва иқтисодий муносабатлардан иборат.

Тадқиқот методлари. Тадқиқот ишини бажаришда илмий мушоҳада, тизимли ва қиссий таҳлил, монографик кузатиш, иқтисодий ва статистик гуруҳлаш усулларидан кенг фойдаланилди.

Тадқиқот гипотезаси. Тадқиқот гипотезаси шундан иборатки, бозор шароитида фермер хўжаликлари рақобатбардошлигини ошириш юзасидан ишлаб чиқилган илмий таклиф ва амалий тавсиялар ўрта истиқболда мазкур жараёни самарали ва бозор тамойилларига мос ташкил қилиш чоратadbирларини белгилаш ва татбиқ қилишга асос сифатида хизмат қилади.

Химояга олиб чиқилаётган асосий ҳолатлар:

- иқтисодиётни модернизациялаш шароитида фермер хўжаликлари рақобатбардошлигига таъсир этувчи омиллар аниқланган ва таснифланган;

- фермер хўжаликлари рақобатбардошлигини оширишда инфратузилма корхоналари томонидан кўрсатиладиган хизмат турлари, ҳажмини кўпайтириш ва сифатини яхшилашнинг объектив зарурияти асосланган. Унга кўра, фермер хўжаликларида замонавий агроинновациялардан фойдаланишни йўлга қўйиш натижасида фермер хўжаликларида ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг сифати ва рақобатбардошлиги ошади ҳамда ишлаб чиқариш рентабеллиги камида 10 фоизга ўсиши ҳисобига уларнинг молиявий барқарорлиги таъминланади;

- фермер хўжаликлари рақобатбардошлигини ошириш мақсадида табиий-иқлим шароити ва ер майдонлари хусусиятидан келиб чиқиб, фермер хўжаликларида экинларни макбул даражада жойлаштиришда мавжуд ер-сув, моддий-техника ва меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланиш натижасида фермер хўжаликлари томонидан етиштирилган маҳсулот харажатлари 5-8 фоизгача камайишига қаратилган илмий таклиф ва амалий тавсиялар ишлаб чиқилган;

- фермер хўжаликлари рақобатбардошлигини оширишнинг ташкилий-иктисодий механизмларини такомиллаштириш бўйича илмий таклиф ва амалий тавсиялар тайёрланган.

Ишнинг илмий янгилиги:

- фермер хўжаликлари рақобатбардошлиги тушунчасининг моҳияти, уларнинг ресурс салоҳиятига мос равишда маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми билан сотиш ўртасидаги оптимал мутаносибликни таъминлашнинг илмий-назарий жиҳатлари асослаб берилган;

- бозор муносабатлари шароитида фермер хўжаликлари рақобатбардошлигини шакллантириш ва ошириш жараёнига таъсир этувчи табиий-иқлим шарт-шароитлари, ички ва ташқи ижтимоий-иктисодий омилларнинг таснифий хусусиятлари тизимлаштирилган;

- фермер хўжаликларида маҳсулот ишлаб чиқариш жараёнига таъсир этувчи омиллардан самарали фойдаланиш бўйича илмий таклиф ва амалий тавсиялар ишлаб чиқилган;

- фермер хўжаликлари билан хизмат кўрсатувчи инфратузилма субъектлари ўртасида хизмат турлари баҳосини мувофиқлаштиришнинг илмий асосланган устувор йўналишлари аниқланган;

- иктисодиётни модернизациялаш шароитида фермер хўжаликлари ўртасида рақобат муҳитини шакллантириш ва ривожлантиришни инновацион жараёнлар билан узвий қўшиб олиб бориш лозимлиги асосланган;

- фермер хўжаликларини барқарор ривожлантириш стратегиясини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш бўйича илмий таклифлар ишлаб чиқилган.

Тадқиқот натижаларининг илмий аҳамияти. Тадқиқот жараёнида ишлаб чиқилган илмий таклиф ва амалий тавсиялардан фермер хўжаликлари фаолиятини самарали юритиш, келажакда уларнинг рақобатбардошлигини ошириш, барқарор ривожланишини таъминлашнинг ўрта муддатли илмий прогнозларини ишлаб чиқишда фойдаланиш мумкин.

Тадқиқот натижаларининг амалий аҳамияти. Тадқиқот натижаларининг амалий аҳамияти шундан иборатки, олинган илмий таклиф ва амалий тавсиялар фермер хўжаликлари рақобатбардошлигини оширишда, фермер хўжалигини барқарор ривожлантиришнинг мақсадли ҳудудий ва минтақавий давлат дастурлари, концептуал асослари ишлаб чиқилишида назарий-услубий асос бўлади. Тадқиқот натижаларидан олий ўқув юртларида «Қишлоқ хўжалиги иктисодиёти», «Дехқон ва фермер хўжаликлари иктисодиёти», «Қишлоқ хўжалиги инфратузилмаси иктисодиёти» ва «Агросаноат мажмуаси иктисодиёти» фанлари ўқув дастурларини такомиллаштириш ва ўқитишда фойдаланиш мумкин.

Натижаларнинг жорий қилинганлиги. Диссертация ишида ишлаб чиқилган илмий таклиф ва амалий тавсиялар Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги (№02/18-976, 10.11.2010 йилдаги маълумотнома), Ўзбекистон Республикаси Фермер хўжаликлари уюшмаси (№02/12-394, 13.12.2010 йилдаги маълумотнома), Қашқадарё вилояти қишлоқ ва сув хўжалиги бошқармаси (09.11.2010 йилдаги маълумотнома), Қашқадарё вилояти Миришкор тумани ҳокимлиги (02.10.2010 йилдаги маълумотнома) томонидан

амалиётга татбиқ этиш учун қабул қилинган. Тадқиқот иши материалларидан Қарши муҳандислик-иқтисодиёт институтида (15.10.2010 йилдаги маълумотнома) «Қишлоқ хўжалиги иқтисодиёти», «Дехқон ва фермер хўжаликлари иқтисодиёти», «Қишлоқ хўжалиги инфратузилмаси иқтисодиёти» ва «Агросаноат мажмуаси иқтисодиёти» фанлари ўқув дастурларини такомиллаштириш ва ўқитиш жараёнида фойдаланилмоқда.

Ишнинг синовдан ўтиши. Диссертациянинг асосий ғоя ва хулосалари «Янги иқтисодий тизим шароитида халқ хўжалиги тармоқларининг иқтисодий самарадорлигини ошириш муаммолари» (Тошкент, 2003); «Девятнадцатые международные плехановские чтения. Образование и социально-экономическое развитие в начале третьего тысячелетия. Тезисы докладов» (Москва, 2006); «Аграр соҳада иқтисодий ислохотларнинг устувор йўналишлари» (Тошкент, 2006); «Тармоқларда ҳисоб тизимларини такомиллаштириш ва халқаро андозаларга мослаштириш муаммолари» (Тошкент, 2007); «Бозор ислохотларини чуқурлаштириш шароитида қишлоқ аҳолиси фаровонлигини оширишнинг стратегияси ва истиқболлари» (Қарши, 2009); «Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози шароитида иқтисодиётнинг стратегик тизимларини устувор ривожлантириш муаммолари» (Қарши, 2010); «Ўзбекистоннинг ижтимоий-иқтисодий тараққиётида кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг ўрни ва аҳамияти» (Тошкент, 2011); «Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози шароитида аграр тармоқ рақобатбардошлигини ошириш йўналишлари» (Тошкент, 2011); «Иқтисодиётни модернизациялаш стратегияси: муаммолар ва инновацион ривожланишга ўтиш йўллари» (Тошкент, 2011); «Ўзбекистонда иқтисодиётни модернизациялаш ва озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлаш муаммолари» (Наманган, 2011); «Мустақиллик йилларида Ўзбекистон иқтисодиётининг барқарор ижтимоий-иқтисодий ривожланиш тенденциялари ва истиқболлари» (Тошкент, 2011) мавзуларидаги халқаро ва республика илмий-амалий конференцияларида маъруза кўринишида баён қилинган ва маъқулланган.

Диссертация иши Қарши муҳандислик-иқтисодиёт институти «Иқтисодиёт» йўналиши кафедраларининг кенгайтирилган илмий семинари ва Ўзбекистон Республикаси Банк-молия академияси ҳузурдаги Д.005.25.01 рақамли Бирлашган ихтисослашган кенгаш қошидаги илмий семинарда муҳокама қилинган ва ҳимояга тавсия этилган.

Натижаларнинг эълон қилинганлиги. Диссертация иши натижалари нашр этилган 16 та илмий мақола ва маъруза тезисларида ўз аксини топган.

Диссертациянинг тузилиши ва ҳажми. Диссертация иши таркиби кириш, учта боб, хулоса, фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан иборат. Тадқиқот иши матни 143 бетдан иборат бўлиб, 17 та жадвал, саккизта расми ўз ичига олган.

ДИССЕРТАЦИЯНИНГ АСОСИЙ МАЗМУНИ

Бозор муносабатлари шароитида фермер хўжаликлари барқарор ривожланишини рағбатлантирувчи омиллардан бири-уларнинг рақобатбардошлик имкониятларини кенгайтириш ва мустаҳкамлаш муҳим аҳамият касб этади. Ушбу ҳолат фермер хўжаликлари ишлаб чиқариш фаолиятида тегишли бозор сегментлари стандарт талабларига жавоб берадиган сифатли рақобатбардош товарлар таклиф қилиш, улар ассортиментини бозор конъюнктураси ва истеъмолчилар талаблари асосида кенгайтириб боришни тақозо этади. Зотан, фермер хўжаликлари рақобатбардошлик даражаси улар томонидан таклиф қилинаётган товар (маҳсулот) истеъмоли ва қиймат (нарх) кўрсаткичларида мужассамланади.

Фермер хўжаликлари рақобатбардошлиги ривожланишида кишлок хўжалигининг ўзига хос хусусиятлари алоҳида ўрин тутиб, аграр соҳада рақобат, рақобатбардошлик ва рақобат муҳитининг шаклланишига бевосита ва билвосита таъсир кўрсатади. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, рақобат, рақобатбардошлик ва рақобат муҳити категориялари мазмунан ва моҳият жиҳатидан ўзаро яқин бўлиб, бир-бирини тўлдириб туради.

Фермер хўжаликлари рақобатбардошлиги категорияси кўп қиррали, мураккаб тушунча бўлиб, муайян бир фермер хўжалиги ўзининг маҳсулот ишлаб чиқариш фаолиятини самарали ташкил қилиш учун бошқа қатор тайёрлаш, сотиш, қайта ишлаш, турли агросервис хизматлари кўрсатиш ва молия-кредитлаш каби инфратузилма субъектлари билан ўзаро муносабатларга киришишга мажбурдир. Айнан шу муносабатлар тизимида бошқа барча фермер хўжаликлари иштирок этади ва улар ўртасида рақобат вужудга келиб, ушбу жараён ўз навбатида рақобат муҳитининг шаклланишига асос бўлади.

Фикримизча, фермер хўжаликлари рақобатбардошлиги-бу, уларнинг кишлок хўжалиги маҳсулотларини такрор ишлаб чиқариш жараёнида биологик, техник-технологик ва иқтисодий омиллардан фойдаланиш, маҳсулотни йиғиштириш, ташиш, сақлаш, сотиш ва истеъмол қилиш босқичларида устуникни эгаллашлари учун бўладиган рақобатда маҳсулотнинг нархи, сифати ва экологик кўрсаткичларини яхшилаш орқали харидорлар талаби, истак-хоҳишларини қондира олиш, кўрсаткичлари бўйича афзалликларини ифодаловчи ижтимоий-иқтисодий категориядир.

Шу нуқтан назардан фермер хўжалиги рақобатбардошлигини баҳолаш учун таклиф қилинаётган товарларнинг нархи, рентабеллик даражаси, сифат бўйича талабга мослиги ва ишлаб чиқариш ҳажми каби кўрсаткичларидан фойдаланиш керак бўлади.

Тадқиқот ишида кишлок хўжалиги рақобатбардошлиги маҳсулот ишлаб чиқарувчи субъектлар, тармоқлар, мамлакат даражасида ўрганилиб, фермер хўжаликларида маҳсулот рақобатбардошлигини белгилаб берувчи қуйидаги омиллар аниқланди:

а) маҳсулот сифатига:

1. Ташкилий ва ишлаб чиқариш тизимининг оқилона таркиби.
2. Тизимнинг амалга ошишини асослаш.

3. Ходимлар тизимининг рақобатбардошлиги.
4. Ахборот технологиялари ривожланганлиги.
5. Бошқарув тизимининг илмий даражаси.
6. Янги маҳсулотлар яратиш ва улар таркибини яхшилашдаги янгиликлар.
7. Технологик жараёнлар ва ускуналарнинг янгиланиши.

б) маҳсулот нархига:

1. Маҳсулот истеъмолчилари ва воситачиларни тартибга солиш, меҳнат ва ишлаб чиқаришни ташкил этиш даражаси.
2. Мамлакатнинг рақобатбардошлик даражаси.
3. Тармоқнинг рақобатбардошлик даражаси.
4. Худуднинг рақобатбардошлик даражаси.
5. Талабнинг сотиб олиш қобилияти даражаси.
6. Рақобатчилар ўртасида рақобатбардошлик кучи ва имкониятлари.
7. Жамоат ташкилотлари, истеъмолчилар жамияти, ахборот тарқатувчи ташкилотлар билан алоқалар ривожланганлиги.
8. Маҳсулотнинг бўлган янги истеъмолчиларини топиш.
9. Турдош маҳсулотлар ўртасидаги рақобатни кучайтириш.
10. Бутловчи қисмлар, материаллар, хом-ашёлар етказиб берувчилар ўртасида рақобатни кучайтириш.

11. Маҳсулот ишлаб чиқарувчи корхона рақобатбардошлиги.

Ўтиш иқтисодиётни мамлакатларида фермер хўжаликларида рақобатбардошлик муҳитини шакллантириш ва соғлом рақобатни ривожлантириш ақсарият ҳолатларда қуйидаги муаммоларни бартараф этиш чора-тадбирлар тизимини ишлаб чиқишни тақозо этади:

- тармоқлар тузилишидаги номувофиқликлар ва маҳсулот ишлаб чиқаришда юқори технологияларнинг етишмаслиги;
- соҳа ва тармоқлар миқёсидаги рақобатда адолат мезонларининг бузилиши;
- мансабдор шахслар томонидан тадбиркорлик фаолияти борасида суниистеъмоллик ҳолатларига йўл қўйилиши;
- нарх белгилашда монопол мавқенинг сакланиб қолиши, жумладан, иқтисодиётнинг аграр ва индустриал секторида нархларнинг кескин фарқланиши;
- фаолият тури ва даромадларни яшириш ҳолатларининг мавжудлиги;
- миллий валютани хорижий валюталарга эркин алмаштириш имконияти чекланганлиги;
- хўжалик субъектларининг бозор иқтисодиёти қонуларини чуқур тушуниб етмасликлари.

Юқоридаги муаммоларни ҳал этиш мақсадида Қашқадарё вилоятидаги фермер хўжаликлари фаолияти тадқиқ этилди. Таҳлиллар кўрсатишича, 2007-2011 йилларда фермер хўжаликларида барқарор суръатларда ривожланди (1-жадвал).

Таҳлиллар кўрсатишича, 2007-2011 йилларда вилоят фермер хўжаликлари сони 73,6 фоизга қисқаргани ҳолда, уларнинг ялпи қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ишлаб чиқаришдаги улуши 2007 йилда 39,3 фоизни ташкил этган

Қашқадарё вилоятида фермер хўжаликлари ривожланиш кўрсаткичлари⁵

Т/р	Кўрсаткичлар	Ўлчов бирлиги	Йиллар:					2011 йилда 2007 йилга нисбатан ўзгариши, (пунктга)
			2007	2008	2009	2010	2011	
1.	Қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳажмида улуши	%	39,3	38,7	38,3	40,6	41,9	+2,6 пунктга кўпайди
	Жумладан: ўсимликчиликда	%	98,3	98,2	98,1	97,7	97,4	-0,9 пунктга камайди
	чорвачиликда	%	1,7	1,8	1,9	2,3	2,6	+0,9 пунктга кўпайди
2.	Фермер хўжаликлари сони	бирлик	27057	29364	29785	8599	7168	3,8 марта кискарди
3.	Фермер хўжалигида ишловчилар сони	киши	141018	155151	155949	155932	155932	110,5 кўпайди
4.	Фермер хўжаликлари га ажратилган ер майdonи	га	612818	707200	717086	717086	772099	126 кўпайди
5.	Ўртача бир фермер хўжалигига тўғри келадиган ер майdonи	га	22,6	24,1	24,1	66,0	107,7	4,7 марта кўпайган
6.	Ўртача бир фермер хўжалигида ишлов- чилар сони	киши	5,2	5,3	5,2	18,1	21,7	4,2 марта кўпайган

2011 йилда 41,9 фоизга тенг бўлди. Ушбу кўрсаткич ўсимликчиликда 2007 йилда 98,3 фоизни ташкил этган бўлса, 2011 йилга келиб 97,4 фоизга тенг бўлди, чорвачиликда ушбу кўрсаткич мутаносиб равишда 1,7 фоиз ва 2,6 фоизни ташкил этди. Шунингдек, республика миқёсидаги кўрсаткичлар билан таққослаганда ҳам, вилоят фермер хўжалиklarининг барқарор ривожланаётганини кузатиш мумкин (2-жадвал).

Тахлиллар кўрсатишича, вилоят фермер хўжалиklarининг 74,0 фоизи асосан пахтачилик ва ғаллачиликка ихтисослашган бўлиб, боғдорчилик ва узумчилик-15,2 фоиз, чорвачилик соҳасидаги фермер хўжалиklари 5,9 фоиз, мева-сабзавотчиликка ихтисослашганлари 4,3 фоиз ва бошқа йўналишдагилар 0,6 фоизни ташкил этади. Туманлар миқёсида эса, Китоб ва Қашқадарё туманларида мева-сабзавотчиликка ихтисослашган фермер хўжалиklари мос равишда 22 ва 7,8 фоизни, боғдорчилик ва узумчиликка ихтисослашган фермер хўжалиklари Китоб туманида ривожланган бўлиб, яъни жами фермер хўжалиklари таркибида 53,2 фоизни ташкил этган

Косон, Муборак, Миришкор, Нишон ва Чироқчи туманларида ташкил

⁵ Қашқадарё вилояти иқтисодиёт боп бошқармаси маълумотлари асосида муаллиф томонидан ҳисобланган.

Республика ва вилоятларда фермер хўжаликлари ривожланишининг
қийёсий кўрсаткичлари (фоиз ҳисобида)⁶

№	Вилоятлар	Қишлоқ хўжалиги ялпи маҳсулотидаги улуши		Экин майдонидаги улуши		Пахта етиштиришдаги улуши		Ғалла етиштиришдаги улуши	
		Йиллар		Йиллар		Йиллар		Йиллар	
		2006	2010	2006	2010	2006	2010	2006	2010
1	Республика бўйича	31,4	35,0	74,5	84,8	86,4	99,4	71,2	81,5
2	Қорақалпоғистон Республикаси	40,2	40,2	75,2	86,4	95,2	99,8	64,3	69,8
3	Андижон	22,0	32,7	57,0	85,5	64,3	99,5	55,0	84,9
4	Бухоро	28,7	30,2	74,4	82,0	89,6	99,5	53,9	60,3
5	Жиззах	38,1	37,1	90,1	92,0	98,1	100	94,1	93,6
6	Қашқадарё	39,3	41,9	78,5	85,1	95,9	99,9	83,2	86,3
7	Навий	71,2	76,7	71,2	76,7	71,2	76,7	71,2	76,7
8	Наманган	72,5	81,6	72,5	81,6	72,5	81,6	72,5	81,6
9	Самарқанд	70,5	79,7	70,5	79,7	70,5	79,7	70,5	79,7
10	Сурхондарё	67,2	79,8	67,2	79,8	67,2	79,8	67,2	79,8
11	Сирдарё	90,4	88,8	90,4	88,8	90,4	88,8	90,4	88,8
12	Тошкент	69,8	92,5	69,8	92,5	69,8	92,5	69,8	92,5
13	Фарғона	71,2	80,6	71,2	80,6	71,2	80,6	71,2	80,6
14	Хоразм	64,3	68,1	64,3	68,1	64,3	68,1	64,3	68,1

этилган фермер хўжаликларининг 90 фоиздан кўпроғи бевосита пахта ва ғалла етиштиришга, Деҳқонобод туманида эса 77,6 фоизи ғалла етиштиришга ихтисослашган (3-жадвал).

Фикримизча, фермер хўжаликлари рақобатбардошлигини ошириш ва уларни ривожлантириш учун ташкилий-таркибий такомиллаштириш нуктаи назаридан, тармоқ ва экинларни илмий асосланган тарзда жойлаштиришда айнан ҳар бир ҳудуднинг табиий-иқлим, ер ва демографик шарт-шароитлари инобатга олинishi лозим.

Фермер хўжаликлари фаолиятида рақобат, рақобатбардошлик ва рақобат муҳити тушунчаларига тармоқнинг ўзига хос хусусиятлари ва ўзаро таъсир

⁶ Ўзбекистон Республикаси Давлат Статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилган.

Қашқадарё вилоятида фермер хўжаликлари мақбуллаштирилгандан кейинги (2012 йил 1 январь) ҳолати⁷

№	Туманлар	Жами фермер хўжаликлари сони		Пахтачиликка ихтисослашган		Боғдорчилик ва узумчиликка ихтисослашган		Чорвачиликка ихтисослашган	
		Фермер хўжаликлари сони	1 фермер хўжалигига тўғри келадиган ўртача ер майдони, гектар	Фермер хўжаликлари сони	1 фермер хўжалигига тўғри келадиган ўртача ер майдони, гектар	Фермер хўжаликлари сони	1 фермер хўжалигига тўғри келадиган ўртача ер майдони, гектар	Фермер хўжаликлари сони	1 фермер хўжалигига тўғри келадиган ўртача ер майдони, гектар
1	Ғузор	383	136,7	350	142,0	14	22,9	18	124,5
2	Дехқонобод	251	105,3	195	104,0	28	30,0	28	189,3
3	Қамашчи	601	160,1	471	142,2	51	21,5	26	1042,3
4	Қарши	474	99,7	384	112,9	59	20,1	27	98,9
5	Косон	592	129,7	551	134,6	9	56,0	30	71,3
6	Касби	510	101,1	455	110,1	30	17,2	12	63,3
7	Китоб	821	41,0	124	93,3	437	19,1	67	80,1
8	Миришқор	755	118,9	696	115,8	39	17,8	14	599,6
9	Муборак	298	186,0	240	116,2	23	13,9	29	888,7
10	Нишон	638	99,4	560	105,6	40	25,1	23	93,9
11	Чирокчи	855	136,2	772	135,6	9	12,6	71	162,3
12	Шаҳрисабз	255	87,9	162	104,4	47	35,3	29	97,1
13	Яккабоғ	735	56,7	345	85,8	300	10,8	54	158,6
Жами		7168	107,7	5305	119,7	1086	18,3	428	244,8

этиш жиҳатларини ҳисобга олган ҳолда ёндашиш зарур. Шу нуқтани назардан, фикримизча, улар фаолияти билан боғлиқ рақобат ва рақобат муҳити тушунчаларига тавсиф беришда куйидагиларга эътибор қаратиш лозим:

- фермер хўжалиги ўз жойлашувига қўра, қулай жойларни танлаш имкониятига эга эмаслиги;

- муайян бир фермер хўжалигининг жойлашиши ва шарт-шароитига нисбатан бошқа фермер хўжаликларининг қулай мавқега эгалиги;

⁷ Қашқадарё вилояти ихтисодиёт баш бошқармаси маълумотлари асосида муаллиф томонидан ҳисобланган.

- фермер хўжалиklarининг ишлаб чиқариш фаолияти билан боғлиқ хўжалиқ субъектларининг бошқа минтақалардагига нисбатан қулай шароит, сифатли ва кам харажат эвазига маҳсулот етиштириш, сақлаш ва ташиш харажатларини иқтисод қилиш жиҳатдан локал монополиянинг мавжудлиги.

Шу боис, ушбу жараёнда иштирок этувчи ҳар бир бозор субъекти ўзининг рақобатбардошлигини баҳолаши зарур. Ушбу ҳолат бозор шароитида қуйидаги омиллар билан изоҳланади:

- қишлоқ хўжалиқ маҳсулотлари ишлаб чиқарувчи корхоналар, жумладан, фермер хўжалиқлари бошқа мулк шаклидаги корхоналар каби маҳсулотларни ўзларига қулай бўлган шароитларда сотиш учун арзон ва сифатли маҳсулотлар ишлаб чиқариш асосида рақобат муҳитида фаолият кўрсатишлари керак;

- қишлоқ хўжалиқ маҳсулотлари ишлаб чиқарувчи ўз мулкдан фойдаланишда доимий равишда иқтисодий ва ижтимоий жиҳатдан фойдалироқ натижаларга эга бўлиши керак. Акс ҳолда, мулкдан ушбу тарзда фойдаланиш мақсадга мувофиқми, деган савол юзага келиши мумкин. Шу сабабли, қишлоқ хўжалиқ маҳсулотлари ишлаб чиқарувчилар юқори даромад олишлари учун мулкдан самарали фойдаланиш ва бошқа мулк шаклидаги корхоналар билан рақобатдош бўлиши керак;

- қишлоқ хўжалиқ маҳсулотлари ишлаб чиқарувчилар ўз ижтимоий-иқтисодий вазифаларини бажаришлари учун яқин келажакда ишлаб чиқаришни кенгайтириши, бунинг учун эса, барқарор молиявий ва моддий-техник базага ҳамда улардан самарали фойдаланиш имкониятларига эга бўлишлари зарур;

- аксарият фермер хўжалиқлари жойлашган минтақанинг ноқулай табиий-иклим шароитлари ишлаб чиқариш ихтисослигини ўзгартириш учун имконият бермайди. Бундай ҳолларда қишлоқ хўжалиқ маҳсулотлари ишлаб чиқарувчиларнинг кўплаб корхоналар билан, жумладан уларга хизмат кўрсатувчи инфратузилмалар субъектлари билан бўладиган ўзаро муносабатларида тегишли имтиёзлар бериш мақсадга мувофиқ.

Юқоридаги ҳолатларнинг бевосита маҳсулотлар ва хизматлар бозорларининг ўзаро боғлиқликда бўлишини эътиборга олиб, минтақавий бозорда фермер хўжалиқлари томонидан ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар рақобатбардошлигини баҳолаш учун қуйидаги биз таклиф қилаётган ташкилий чора-тадбирлар моделидан фойдаланиш мақсадга мувофиқ (1-расм).

Таклиф қилинаётган ёндашув рақобатбардошлиқ кўрсаткичларини аниқлаш қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқарилган озиқ-овқат маҳсулотларининг рақобатбардошлигини баҳолашда ҳудуднинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олиш, бозор конъюктурасини ўрганиш, рақобатбардошлиқ кўрсаткичларини таққослаш учун бозорни танлаш ва рақобатчилар имкониятларини эътиборга олиш каби кенг қамровли жараёнларни ўз ичига олади.

Фикримизча, ушбу жараёнда қуйидагиларга алоҳида эътибор қаратиш лозим:

- фаолиятни ташкил этишда табиий шарт-шароитларнинг турличалиги;
- молиявий маблағларни жалб этиш ва фойдаланишдаги таъминот даражаси;
- моддий-техника базасининг шаклланиши ва барқарорлигидаги фарқлар;

1-расм. Минтақавий бозорда фермер хўжалиги маҳсулотларининг рақобатбардошлигини баҳолаш bosкичлари ва кўрсаткичлари⁸

- мутахассислар билан таъминланганлик, уларнинг малака ва тажриба даражаси;

- фермер хўжаликларининг харажатларни тежаш тadbирларини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш салоҳияти;

- фермер хўжаликларининг ихтисослашув даражаси;

- фермер хўжаликлари фаолият юритаётган ҳудуддаги инфратузилма мажмуининг ривожланганлик даражаси;

- давлатнинг фермер хўжалиklarини тартибга солиш механизми ва дастакларидан фойдаланиш даражаси.

Фермер хўжаликлари рақобатбардошлигини баҳолаш мезонларидан бири-тadbиркорлик даражаси ҳисобланади. Tadbиркорлик даражаси, бевосита қишлоқ хўжалиги товарлари бозорида шаклланган талаб ва таклифлар ҳамда баҳо асосидаги тadbиркорликнинг даромад даражасига боғлиқлигидир. Бу эса, фермер хўжаликларининг қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштиришга ихтисослашувидан келиб чиққан ҳолда, турли товарлилик даражасига эга бўлиши орқали уларнинг рақобатга чидамлилигини белгилаб беради.

Фермер хўжалиklarини ривожлантириш стратегиясини белгилаш муҳим аҳамиятга эга бўлиб, уни ишлаб чиқишда қишлоқ хўжалигининг ўзига хос хусусиятлари, муайян ҳудуднинг табиий-иқтисодий шарт-шароити, ихтисослашуви, хўжалик субъектларининг фаолият йўналишлари ва натижаларига мос табақаланиши, моддий-техника ва молия ресурслари билан

⁸ Муаллиф томонидан тузилган.

таъминланиш даражаси, инновация-инвестиция сиёсатида назарда тутилган имтиёзлар, турли тадбиркорлик тизимларининг ички ва ташқи имкониятлари қамраб олиниши лозим (2-расм).

2-расм. Фермер хўжаликларини ривожлантириш стратегияси⁹.

Фермер хўжаликлари бозор иқтисодиётига хос соғлом рақобат муҳитини шакллантиришда уларнинг қуйидаги хусусиятлари, яъни истеъмол қилишининг юқорилиги; барқарор юқори товарлилик даражасини таъминловчи ишлаб чиқариш ҳажми; ишлаб чиқаришнинг йириклашуви ҳисобига кўшимча даромад яратишга асосланган йирик хўжаликларнинг шаклланиши ва ривожланиши алоҳида роль ўйнайди.

Юқорида қайд этилган хусусиятлар фермер хўжаликларини ривожлантириш стратегиясини белгилашда мезон сифатида хизмат қилиши мумкин.

Тадқиқот натижалари кўрсатишича, фермер хўжаликларининг ривожланиш даражасига ер-сув, ишлаб чиқариш воситалари, меҳнат, пул маблағлари, тадбиркорлик, инновация ва инвестиция салоҳиятининг сифат ва миқдор жиҳатдан наслиги улар ўртасида реал рақобат муҳитини яратишга тўсиқ бўлаётган сабаблар бевосита таъсир кўрсатади.

Фикримизча, юқорида қайд этилган салбий ҳолатларни бартараф этиш учун кооперация ва интеграция жараёнларини ривожлантириш, турли йўналишларда тегишли типдаги кооперативларни ташкил қилиш асосида ишлаб чиқаришни йириклаштириш, инновация ва инвестициялардан самарали фойдаланишни рағбатлантириш механизмларини кенг жорий этиш мақсадга мувофиқ. Ушбу жараённи амалга оширишда ҳуқуқий, агротехнологик, ташкилий ва иқтисодий тадбирларни босқичма-босқич ишлаб чиқиш, такомиллаштириш муҳим аҳамият касб этади.

Ўзбекистон шароитида жаҳон молиявий-иқтисодий инкирозининг қишлоқ хўжалиги тармоғига кўрсатган салбий оқибатларини камайтириш ва юмшатишда фермер хўжаликларининг инкирозга қарши бошқариш стратегияси қуйидаги босқичларда амалга оширилиши мақсадга мувофиқдир:

1-босқич-инкирозга қарши тезкор бошқариш. Ушбу босқичда фермер хўжаликларининг молиявий барқарор ривожланишини таъминлаш ва тўлов

⁹ Муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

қобилиятини пасайтиришга таъсир кўрсатаётган сабабларни бартараф этиш ҳамда олдини олишда инкирозга тааллуқли йўналишларга жиддий эътибор қаратиш лозим;

2-босқич-инкирозга қарши жорий бошқариш. Ушбу босқичда фермер хўжалиklarининг инвестицион жозибадорлигини ошириш бўйича иктисодий тадбирларни жорий этиш энг самарали йўналишлардан бири ҳисобланади;

3-босқич-инкирозга қарши ўрта муддатли бошқариш. Бунда эса 3-5 йил мобайнида молиявий-иктисодий муносабатларни такомиллаштириш, моддий ва меҳнат сарф-харажатларини инновация ишланмалари асосида қисқартириш ҳамда замонавий илғор агротехнологияларни жорий этишга устуворлик бериш лозим.

Ўзбекистон шароитида жаҳон молиявий-иктисодий инкирозининг салбий оқибатларини камайитиришда фермер хўжалиklари фаолиятини барқарор ривожлантириш бўйича қуйидаги тадбирларга устуворлик берилиши мақсадга мувофиқ, деб ҳисоблаймиз:

- бозор конъюнктураси ва баҳо сиёсати талабларидан келиб чиққан ҳолда фермер хўжалиklarида ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг рақобатбардошлигини таъминлаш учун ишлаб чиқариш харажатларини қисқартириш ва тежашнинг аниқ тадбирларини жорий этиш;

- фермер хўжалиklarига хизмат кўрсатувчи инфратузилма объектлари фаолиятини диверсификациялаш асосида янада ривожлантириш ва кенгайтириш;

- бугунги кунда жаҳон миқёсида кузатилаётган озик-овқат инкирози салбий оқибатларининг олдини олиш мақсадида қишлоқ хўжалик экинларини мақбул даражада жойлаштириш, ер ва сув ресурсларидан самарали фойдаланиш, экин майдонларини оптималлаштириш, фан ва техника ютуқларини тезкор қўллаш негизида ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш.

Диссертация ишида фермер хўжалиklари рақобатбардошлигини таъминлаш, улар фаолиятини самарали ташкил этиш ва ривожлантиришда маркетинг стратегиясидан кенг кўламда фойдаланиш устувор вазифалардан бири сифатида тадқиқ этилган. Фикримизча, фермер хўжалиklари рақобатбардошлигини ривожлантиришнинг маркетинг стратегияси унинг асосий элементлари, яъни ҳаракатлар дастури (концепция)=>мақсад ва вазифалар (дастурнинг асосий йўналишлари бўйича)=>ривожланишнинг индикатив режалари (муаммолар ва номуносивбликлари атрофида таҳлил этиш)=>фермерликни ривожлантириш бўйича бозор стратегияси йўналишлари доирасида амалга оширилиши зарур¹⁰.

Рақобатбардошликни ошириш учун, фикримизча, фермер хўжалиklари негизида қишлоқ хўжалик хом ашёси ишлаб чиқариш, қайта ишлаш ва сотишни маркетинг сиёсатида мос равишда ўзгартириш, ердан фойдаланиш ва техникавий жиҳозланиш даражасини мунтазам яхшилаш, маҳсулотни жаҳон бозори талабларига мувофиқ стандартлаштиришнинг мукамал услубларига ўтиш муҳим вазифалардан ҳисобланади. Ушбу жараёнда муайян бир фермер

¹⁰ Муаллиф тадқиқотлари асосида ишлаб чиқилди.

хўжалигининг рақобатбардошлигини шу хўжаликда етиштирилаётган маҳсулот тури бўйича ихтисослашган бошқа юқори ҳосилдорлик билан фаолият кўрсатаётган фермер хўжаликлари кўрсаткичлари билан таққослаш рақобатбардошлик даражасини баҳолаш имкониятини беради.

Истикболда муайян турдаги қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштирувчи хўжалик юритувчи субъектлар ўртасида соғлом рақобат муҳитини шакллантириш ва уларни ҳимоя қилиш мақсадида давлатнинг тартибга солиш механизмларидан фойдаланиш зарур.

Фикримизча, фермер хўжаликлари рақобатбардошлигини ошириш ва улар ўртасида рақобат муҳитини ривожлантиришда давлат томонидан асосий эътибор қуйидагиларга қаратилмоғи лозим:

- ишлаб чиқарувчилар фойдасининг ўсишига ташки ва ички бозор нархларининг салбий таъсирини пасайтириш;

- иктисодиётнинг аграр ва индустриал тармоқлари маҳсулотлари нархлари ўртасидаги номуносибликни босқичма-босқич мувофиқлаштириб бориш;

- молия-кредит, солиқ ва сугурталаш тизимларини иктисодиётни эркинлаштириш тамойилларига мос равишда такомиллаштириб бориш;

- фермер хўжаликлари маҳсулотларини ташиш билан боғлиқ барча жараёнларни ўз ичига олувчи ягона транспорт сиёсатини юритиш;

- божхона тизимини такомиллаштириш;

- барча йўналишдаги инфратузилмалар таркибига кирувчи субъектлар ўртасида рақобат муҳитини яратиш ва уларнинг фаолият турларини кенгайтириш;

- маҳсулот етиштириш ва сотиш тизимида соғлом рақобат муҳитини шакллантириш.

Шунингдек, бевосита фермер хўжаликларида ишлаб чиқариш ва даромадлар барқарорлигини таъминлаш учун давлатнинг қўллаб-қувватлаш тизимида қуйидаги муҳим вазифаларни ҳал этиш назарда тутилиши лозим:

- моддий-техник таъминот тизимини молиявий қўллаб-қувватлаш орқали фермер хўжаликларида маҳсулот ишлаб чиқариш жараёнларини механизациялаш даражасини ошириш ва сарф-харажатларни камайтириш;

- фермер хўжаликларини кредит, сугурта ва солиқ бўйича имтиёзли қўллаб-қувватлаш;

- фермер хўжаликларини нарх бўйича қўллаб-қувватлаш;

- фермер хўжаликларини антидемпинг сиёсати орқали қўллаб-қувватлаш;

- чўл ва тоғ олди ҳудудларида жойлашган фермер хўжаликларини турли ташкилий-таркибий ва ижтимоий-иқтисодий имтиёзлар орқали қўллаб-қувватлаш ва ҳ.к.

Қишлоқ хўжалигида олиб борилаётган иктисодиётни эркинлаштириш сиёсати натижаси ўлароқ фермер хўжаликлари ўз тасарруфидаги ер майдонларида давлат эҳтиёжидан ортиқча ва давлат буюртмаси бекор қилинган маҳсулотларни экин ва етиштирилган ҳосилни эркин сотиш ҳуқуқига эга бўлдилар. Фикримизча, ўрта истикболда фермер хўжаликлари рақобатбардошлигини ошириш бундан, маҳсулот етиштириш, сотиш ва баҳо белгилаш тизимида, иккинчидан эса, таъминот ва хизмат кўрсатиш тизи-

мида амалга оширилиши керак.

Тахлилларимиз кўрсатишича, пахта ва ғалла етиштирувчи фермер хўжаликларига имтиёзли кредитлар ажратишда муддат нуктаи назаридан агротехник тадбирларни ўз вақтида олиб бориш назарда тутилмаганлиги учун қуйидагиларни амалга ошириш лозим:

- харид қилиш режасини босқичма-босқич камайтириш асосида маҳсулотларга эркин нарх белгилаш амалиётини жорий қилиш;

- фермер хўжалигидаги барча ресурслардан самарали фойдаланиш, экинлар ҳосилдорлиги ва чорва моллари маҳсулдорлигини ошириш, маҳсулотларни сотиш каналлари ва худудларини кенгайтириш, кафолатли истеъмолчилар топиш, нарх ва бошқа омиллар бўйича доимий мониторинг олиб бориш орқали ресурс тежамкор чора-тадбирларни ишга солиб, иқтисодий самарадорликни ошириш муҳим аҳамият касб этади.

Ҳозирда фермер хўжаликлари рақобатбардошлигининг муҳим кўрсаткичлари ҳисобланган товар (маҳсулот) ишлаб чиқариш, саклаш, қайта ишлаш ва сотиш жараёнларини ташкилий-таркибий жиҳатдан такомиллаштириш ва ташқи муносабатларни амалга оширишни таъминловчи қуйидаги иқтисодий механизмларни қайта кўриб чиқиш зарур:

- кишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг худудий ихтисослашган улгуржи савдо бозорларини (ғалла, мева-сабзавот, картошка, чорва маҳсулотлари ва бошқалар) ташкил этишни рағбатлантириш ва ривожлантиришнинг иқтисодий қўллаб-қувватлаш механизмларини жорий қилиш;

- кишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштириш ҳажми ва сифатини башорат қилиш механизмни такомиллаштириш;

- ишлаб чиқарувчилар томонидан мева-сабзавот, картошка ва полиз маҳсулотларини эркин сотишни таъминлаш мақсадида савдо уйлари, супермаркетлар, улгуржи савдо-тижорат хусусий корхоналарини ривожлантиришни иқтисодий жиҳатдан рағбатлантириш, «харид қилиш-сотиш» тизимидаги сунъий тўсиқларни бартараф этишга қаратилган мавжуд меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларни қайта кўриб чиқиш ва янгиларини қабул қилиш;

- божхона тизими транзит масалаларида, яъни автомобиль, темир йўл, самолёт ва бошқа транспортларда маҳсулот ташишда имтиёзлар бериш, лицензия ва сертификатларни расмийлаштириш билан боғлиқ жараёнларни соддалаштириш ва такомиллаштириш;

- кишлоқ хўжалиги экинлари ва ҳосилини суғурталаш тизимини такомиллаштириш, бу борада ташвиқот-тарғибот ишларини кучайтириш, суғурта компаниялари фаолиятини рағбатлантириш ва молиявий қўллаб - қувватлаш.

Тадқиқотларимиз кўрсатишича, фермер хўжаликларига хизмат кўрсатувчи инфратузилма объектлари сонининг қўпаяётганлиги, уларга берилаётган турли имтиёзлар ва бошқа энгилликларга қарамадан, улар ўртасидаги рақобат муҳитининг жорий ҳолати иқтисодиётни эркинлаштириш талабларига тўлиқ жавоб бермайди. Жумладан, таъминот ва хизмат кўрсатиш тизимида рақобат муҳитини ривожлантириш учун қуйидаги чора-тадбирларни амалга ошириш лозим:

- таъминот ва агросервис корхоналарида бошқарувнинг самарали тизимини

шакллантириш;

- экологик тоза рақобатбардош маҳсулотлар етиштиришда биосервис тармоғида уруғчилик, нав ва селекцияни ривожлантириш учун рақобатчи хусусий уруғчилик корхоналарини ташкил этиш;

- минерал ўғитларнинг улгуржи ва чакана савдоси билан шуғулланувчи хусусий шохобчаларни ташкил этиш;

- минерал ўғит, ЁММ ва бошқа ресурсларни етказиб берувчи транспорт корхоналарига турли имтиёзлар бериш;

- хўжаликларни моддий-техника ресурслари билан ўз вақтида таъминлаган, сифатли ва арзон хизмат кўрсатган корхоналарга ҳар йили танлов асосида ресурсларни эркин тақсимлаш ҳуқуқини бериш;

- моддий-техника ресурслари (минерал ўғит, кимёвий воситалар, эҳтиёт қисмлар ва ш.к.)нинг эркин бозорини шакллантириш;

- ММТП ва МТПлари моддий-техника базасини мустаҳкамлаш учун давлат томонидан ишлаб чиқилган аниқ ҳудудий дастурлар орқали ёрдамлашиш;

- ҳудудларда кўрсатилаётган хизматлар (нархи, сифати, ишончлиги, шартнома муддатлари ва ҳ.к.) мониторингини юритиш;

- ахборот, бизнес-режа тузиш, бухгалтерия, аудит, ҳуқуқий хизматлар кўрсатишни яхшилаш;

- маҳсулотни қайта ишлаш, кадоқлаш, саралаш, сақлаш ва сотиш тизимини ҳудудий миқёсда ривожлантириш;

- таъминот ва хизмат кўрсатиш тизимига кредит ажратишнинг тартиб-қоидаларини соддалаштириш ва такомиллаштириш, берилган солиқ имтиёзларидан фойдаланиш механизминини кўриб чиқиш.

Юқорида тавсия этилган илмий-амалий ишланмаларнинг амалиётга жорий қилиниши пировардида республика миқёсида фермер хўжаликлари фаолиятида самарадорлик ва рақобатбардошлик даражаларини юксалтириш, қўшимча даромад манбаларини яратиш асосида қишлоқ аҳолисининг моддий-ижтимоий шарт-шароитларини янада яхшилашга қаратилган чора-тадбирлар ишлаб чиқиш ва амалга оширишда асос бўлиб хизмат қилиши мумкин.

ХУЛОСА

Тадқиқот жараёнида қуйидаги **илмий хулосалар** олинди:

1. Иқтисодийнинг аграр тармоғида фермер хўжалиklarини устувор ривожлантиришга қаратилган ҳуқуқий, ташкилий ва иқтисодий шарт-шароитлар ва имкониятларни яратиш бўйича амалга оширилаётган чора-тадбирлар натижасида фермер хўжаликлари ўртасида рақобат муҳитини шакллантириш ва уларнинг рақобатбардошлигини оширишнинг бозор тамойилларига мос муносабатлари шаклланиш босқичига кирди.

2. АҚШ, Хитой, Япония мамлакатларидаги фермер хўжаликлари тажрибасини ўрганиш, уларнинг шакллантириш ва ривожлантириш тажрибасини республикамиз хўжалик юритувчи субъектларида қўллаш муҳим аҳамиятга эга.

3. Келгусида фермер хўжаликлари томонидан ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг рақобатбардошлигини ошириш мақсадида уларни хар томонлама қўллаб-қуватлаш учун барча молиявий манбалардан ажратилаётган кредитлар миқдорини кўпайтиришни назарда тутиш лозим. Бу, ўз навбатида, вилоятда

ишлаб чиқаришни халқаро андозалар даражасида йўлга қўйиш, барқарор иқтисодий ўсишга эришиш, истеъмол бозорини сифатли товарлар ва хизматлар билан тўлдириш, муҳими, янги иш жойларини очишда уларнинг ҳиссаси янада кўпроқ ва салмоқлироқ бўлишини таъминлаш имконини беради.

4. Фермер хўжаликлари ўз мақсадлари ва стратегияларини амалга оширишларида вужудга келадиган муаммолардан, яъни ўз маҳсулотларини сотишда ташқи бозорлар сегментларига эга бўлиш, корхона маҳсулотига бўлган талабни мақсадли йўналтирилган ҳолда ўрганиш, истеъмол бозорида мавжуд бўлган рақобатчиларни ўрганиш, маҳсулотларни сотиш учун мўлжалланган савдо уйлари ва махсус дўконларни ташкил этиш, фермер хўжаликлари маҳсулотларини ташқи ярмарка ва кўргазмаларда реклама қилишни ҳал қилиш лозим.

Истикболда фермер хўжаликлари рақобатбардошлигини оширишга қаратилган куйидаги **илмий таклиф ва амалий тавсиялар** ишлаб чиқилди:

1. Иқтисодий эркинлаштириш талабларига мос равишда фермер хўжаликлари рақобатбардошлигини ошириш стратегиясида куйидаги йўналишларга эътиборни қаратиш лозим:

- маҳсулот ассортиментини стратегияси бўйича: истеъмол товарларини кенг қўламда таклиф этиш, янги турдаги маҳсулот ишлаб чиқариш ва сифатини ошириш;

- ишлаб чиқариш стратегияси бўйича: ишлаб чиқариш технологияси билан узвий боғлиқ бўлган маҳсулотларга қаттиқ (стандарт) талаб ўрнатиш, фойдани тақсимлашда ва қайта тақсимлашда технологик янгиликлар ихтиро этишга йўналтириш, дизайн соҳасида иш олиб борадиган мутахассисларни ишга жалб этиш. Фермер хўжаликларида замонавий агроинновациялардан фойдаланишни йўлга қўйиш натижасида фермер хўжаликларида ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг сифати ва рақобатбардошлиги ошади ҳамда ишлаб чиқариш рентабеллиги камида 10 фоизга ўсиши ҳисобига уларнинг молиявий барқарорлиги таъминланади;

- маҳсулотларни сотиш стратегияси бўйича: фермер хўжаликларининг ишлаб чиқариш ва маҳсулотлар сотиш борасидаги имижини мустаҳкамлаш, дунё бозоридан мустаҳкам ўрин эгаллаш, харидорлар сонини кўпайтириш учун қулай нархларни қўллаш, шу маҳсулот тури бўйича халқаро ярмарка ва кўргазмаларда қатнашиш имкониятларини кенгайтириш ҳамда фаол субъектларни моддий рағбатлантириш;

- персонал танлаш ва тайёрлаш стратегияси бўйича: кадрлар тайёрлаш тизими ва моддий рағбатлантириш механизмининг бозор тамойиллари асосида такомиллаштириш;

- ижтимоий соҳа стратегияси бўйича: фермер хўжалиги ходимларини ишлаб чиқаришда юз бериши мумкин бўлган турли фалокатлардан суғурталаш, уларнинг оила аъзоларига турли хизмат кўрсатиш шохобчалари хизматларини таклиф этиш ва бошқалар.

2. Фермер хўжаликлари рақобатбардошлигини ривожлантиришнинг маркетинг стратегиясининг асосий элементлари, яъни ҳаракатлар дастури (концепция) => мақсад ва вазифалар (дастурнинг асосий йўналишлари

бўйича)=>ривожланишнинг индикатив режалари (муаммолар ва номутаносибликларни атрофлича таҳлил этиш)=>фермерликни ривожлантириш бўйича бозор стратегияси йўналишлари доирасида амалга оширилиши зарур.

3. Фермер хўжалиklarини ривожлантириш стратегиясида, дастлаб, қишлоқ хўжалигининг ўзига хос хусусиятлари, муайян худуднинг табиий-иктисодий шарт-шароити, ихтисослашуви, хўжалик субъектларининг фаолият йўналишлари ва натижаларига мос табақаланаши, моддий-техника ва молия ресурслари билан таъминланиш даражаси, инновация-инвестиция сиёсатида назарда тутилган имтиёзлар, турли тадбиркорлик тизимларининг ички ва ташқи имкониятлари қамраб олинishi муҳим аҳамиятга эга. Фермер хўжаликлари рақобатбардошлигини ошириш мақсадида табиий-иқлим шароити ва ер майдонлари хусусиятидан келиб чиқиб, фермер хўжаликларида экинларни мақбул даражада жойлаштиришда мавжуд ер-сув, моддий-техника ва меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланиш натижасида фермер хўжаликлари томонидан етиштирилган маҳсулот харажатлари 5-8 фоизгача камайишига қаратилган илмий тақлиф ва амалий тавсиялар ишлаб чиқилган.

4. Фермер хўжаликларида ишлаб чиқарилган маҳсулотларни экспортга чиқариш учун Ўзбекистоннинг бошқа худудлари ва хориж мамлакатларида юқори даражадаги инфратузилмага эга бўлган савдо уйлари очиш орқали фермер хўжалиklarининг экспорт-импорт фаолиятини талаб ва тақлифдан келиб чиққан ҳолда амалга ошириш лозим.

5. Фермер хўжаликлари фаолиятини диверсификациялаш учун давлат томонидан қулайликлар яратиш, уларни ривожлантиришнинг вилоят миқёсида худудий дастурларини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш мақсадга мувофиқ.

ЭЪЛОН ҚИЛИНГАН ИШЛАР РЎЙХАТИ

1. Равшанов А.Д., Эргашев Т. Бозор иқтисодиёти шароитида кичик ва ўрта бизнеснинг аҳамияти //Янги иқтисодий тизим шароитида халқ хўжалиги тармоқларининг иқтисодий самарадорлигини ошириш муаммолари: республика илмий-амалий конференцияси материаллари тўплами.-Тошкент, 2003.-Б. 200-202.

2. Равшанов А.Д. Роль малого бизнеса и предпринимательства в экономике стран в условиях рыночной экономики //Девятнадцатые международные плехановские чтения.- Москва, 2006. – С. 284-285.

3. Равшанов А.Д. Аграр секторда фермер хўжалигининг тутган ўрни ва аҳамияти //Аграр соҳада иқтисодий ислохотларнинг устувор йўналишлари мавзусидаги халқаро илмий-амалий конференция материаллари тўплами.-Тошкент, 2006.- Б.116-117.

4. Равшанов А.Д., Туропов Ш.А. Ўзбекистон иқтисодиётида кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик секторининг ўрни ва аҳамияти //Аграр соҳада иқтисодий ислохотларнинг устувор йўналишлари мавзусидаги халқаро илмий-амалий конференция материаллари тўплами.-Тошкент, 2006. -Б. 134-135.

5. Равшанов А.Д., Рахматуллаев А.И. Солиқ муносабатларини такомиллаштиришда давлатнинг роли // Тармоқларда ҳисоб тизимларини такомиллаштириш ва халқаро андозаларга мослаштириш муаммолари

мавзусидаги республика илмий-амалий конференцияси материаллари тўплами.- Тошкент, 2007.-Б. 78-79.

6. Равшанов А.Д. Пути повышения конкурентоспособности фермерских хозяйств в агропромышленном комплексе // Экономика и финансы. - Москва, 2009.- № 3.- С. 22-24.

7. Равшанов А.Д. Фермер хўжаликларини ривожлантириш тўқинлик манбаи // Бозор ислохотларини чуқурлаштириш шароитида қишлоқ аҳолиси фаровонлигини оширишнинг стратегияси ва истиқболлари мавзусидаги республика илмий-амалий конференцияси материаллари тўплами.-Қарши, 2009.-Б. 64-65.

8. Равшанов А.Д. Фермер хўжаликлари маҳсулотларининг рақобатбардошлигини баҳолаш // Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози шароитида иқтисодиётнинг стратегик тизимларини устувор ривожлантириш муаммолари. Республика илмий-амалий конференцияси материаллари.-Қарши, 2010. -Б. 205-206.

9. Равшанов А.Д. Оценка конкурентоспособности продукции фермерского хозяйства // Экономика и финансы.- Москва, 2010. - № 4.- С. 90-92.

10. Равшанов А.Д. Фермер хўжаликларининг рақобатбардошлигини оширишнинг асосий йўналишлари // Ўзбекистоннинг ижтимоий-иқтисодий тараққиётида кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг ўрни ва аҳамияти. Республика илмий-амалий конференцияси материаллари.-Т., 2011.-Б. 86-87.

11. Равшанов А.Д. Фермер хўжаликларининг рақобатбардошлигини ошириш муаммолари // Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози шароитида аграр тармоқ рақобатбардошлигини ошириш йўналишлари. Республика илмий-амалий конференцияси материаллари.-Тошкент, 2011.-Б. 87-88.

12. Равшанов А.Д. Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида фермер хўжаликларининг рақобатбардошлигини оширишнинг асосий йўналишлари // Иқтисодиётни модернизациялаш стратегияси: муаммолар ва инновацион ривожланишга ўтиш йўллари. Республика илмий-амалий конференцияси материаллари.-Тошкент, 2011. -Б. 188-189.

13. Равшанов А.Д. Фермер хўжаликларининг рақобатбардошлигини оширишнинг асосий муаммолари // Ўзбекистонда иқтисодиётни модернизациялаш ва озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлаш муаммолари. Республика илмий-амалий анжумани материаллари.- Наманган: НамДУ, 2011.-Б. 179-180.

14. Равшанов А.Д., Муродов. Ч. Фермер хўжаликларининг рақобатбардошлигини оширишнинг асосий йўналишлари // Мустақиллик йилларида Ўзбекистон иқтисодиётининг барқарор ижтимоий-иқтисодий ривожланиш тенденциялари ва истиқболлари. Республика илмий-амалий анжумани материаллари.-Тошкент, 2011. -Б. 104-108.

15. Равшанов А.Д. Мамлакатни модернизациялаш шароитида фермер хўжаликларини барқарор ривожлантириш йўллари // Биржа эксперт.-Тошкент, 2011.- №9-10. -Б. 25-26.

16. Равшанов А.Д., Эргашев Р.Х. Фермер хўжаликларини ривожлантириш ва рақобатбардошлигини ошириш омиллари // Биржа эксперт.-Тошкент, 2011.- №11-12. -Б. 31-33.

**Иқтисод фанлари номзоди илмий даражасига талабгор Равшанов Абдисалом
Дусиёровичнинг 08.00.04-«Қишлоқ хўжалиги иқтисодиёти» ихтисослиги бўйича
«Фермер хўжаликлари рақобатбардошлигини оширишнинг асосий йўналишлари
(Қашқадарё вилояти фермер хўжаликлари мисолида)» мавзусидаги диссертациясининг
РЕЗЮМЕСИ**

Таянч сўзлар: рақобат, рақобат муҳити, рақобатбардошлик, фермер хўжалиги, инфратузилма, монополия, нарх, солиқ, кредит, сугурта, инвестиция, иқтисодий эркинлик, давлат томонидан қўллаб-қувватлаш.

Тадқиқот объектлари: қишлоқ хўжалигида фаолият юритаётган фермер хўжаликлари танлаб олинган. Монографик тадқиқотлар Қашқадарё вилояти фермер хўжаликлари мисолида амалга оширилган.

Ишнинг мақсади: иқтисодиётни модернизациялаш шароитида фермер хўжаликларининг рақобатбардошлигини ошириш бўйича илмий таклиф ва амалий тавсиялар ишлаб чиқишдан иборат.

Тадқиқот методлари: назарий мушоҳада, тизимли ва қиссий таҳлил, монографик кузатиш, иқтисодий ва статистик гуруҳлаш.

Олинган натижалар ва уларнинг янгилиги: фермер хўжаликларининг ресурс салоҳиятига мос равишда маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми билан сотиш ўртасидаги оптимал мутаносибликни таъминлашнинг илмий-назарий жиҳатлари асослаб берилган; бозор муносабатлари шароитида фермер хўжаликларининг рақобатбардошлигини ошириш жараёнига таъсир этувчи табиий-иклим шароитлари, ички ва ташқи иқтисодий-ижтимоий омиллар таснифий хусусиятлари нуктаи назардан тизимлаштирилган; фермер хўжаликларида маҳсулот ишлаб чиқариш жараёнига таъсир этувчи омиллардан самарали фойдаланиш бўйича илмий таклиф ва амалий тавсиялар ишлаб чиқилган; фермер хўжаликлари билан хизмат кўрсатувчи инфратузилма субъектлари ўртасида хизмат турлари баҳосини мувофиқлаштириш йўналишлари кўрсатиб берилган; фермер хўжаликлари маҳсулотлари рақобатбардошлигини таъминлашда баҳо ва сифат омиллари ўрни аниқланган; таклиф этилган омилга асосан фермер хўжаликлари томонидан етиштирилган маҳсулот харажатлари 5-8 фоизгача камайишга эришилди; фермер хўжаликлари ўртасида рақобат муҳитини ривожлантиришни инновацион жараёнлар асосида олиб бориш лозимлиги асосланган; фермер хўжаликларини барқарор ривожлантириш стратегиясини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш бўйича илмий таклифлар ишлаб чиқилган; фермер хўжаликлари замонавий агроинновациялардан фойдаланиш асосида ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг сифати ва рақобатбардошлиги ортди ҳамда ишлаб чиқариш рентабеллиги 10 фоиз ўсишига эришилди.

Амалий аҳамияти: тадқиқот жараёнида ишлаб чиқилган илмий таклиф ва амалий тавсиялардан фермер хўжаликларининг рақобатбардошлигини ошириш ва барқарор ривожланишини таъминлашга оид чора-тадбирлар тизимини ишлаб чиқишда кенг фойдаланиш мумкин.

Тадқиқ этиш даражаси ва иқтисодий самарадорлиги: тадқиқот ишида олинган илмий таклиф ва амалий тавсиялар Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги (№02/18-976, 10.11.2010 й.) ҳамда Ўзбекистон Фермер хўжаликлари уюшмаси томонидан (№02/12-394, 13.12.2010 й.) амалиётга жорий қилиш учун қабул қилинган.

Диссертация материалларидан Қарши муҳандислик-иқтисодиёт институтида «Қишлоқ хўжалиги иқтисодиёти», «Дехқон ва фермер хўжаликлари иқтисодиёти», «Қишлоқ хўжалиги инфратузилмаси иқтисодиёти», «Агроекономика мажмуаси иқтисодиёти» фанлари ўқув дастурларини такомиллаштириш ва ўқитиш жараёнида фойдаланиш мумкин.

Қўлланиш соҳаси: Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги, Ўзбекистон Фермер хўжаликлари уюшмаси, олий ўқув юрталари.

РЕЗЮМЕ

диссертации Равшанова Абдусалом Дусиёровича на тему: «Основные направления повышения конкурентоспособности фермерских хозяйств (на примере фермерских хозяйств Кашкадарьинской области)», представленной на соискание учёной степени кандидата экономических наук по специальности 08.00.04 – «Экономика сельского хозяйства»

Ключевые слова: конкуренция, конкурентная среда, конкурентоспособность, фермерское хозяйство, инфраструктура, монополия, цена, налог, кредит, страхование, инвестиция, экономическая свобода, государственная поддержка.

Объекты исследования: фермерские хозяйства, функционирующие в сельском хозяйстве. Монографические исследования осуществлены на примере фермерских хозяйств Кашкадарьинской области.

Цель исследования: разработка научных предложений и практических рекомендаций по повышению конкурентоспособности фермерских хозяйств в условиях модернизации экономики.

Методы исследования: теоретическое рассуждение, системный и сравнительный анализ, монографическое наблюдение, экономическая и статистическая группировка.

Полученные результаты и их новизна: обоснованы научно-теоретические основы обеспечения оптимального соотношения между производством продукции, соответствующей ресурсному потенциалу фермерских хозяйств, и его продаже; систематизированы внутренние и внешние экономико-социальные факторы с точки зрения особенностей классификации в условиях рыночных отношений; разработаны научные предложения и практические рекомендации по эффективному использованию факторов, влияющих на процесс производства продукции в фермерских хозяйствах; показаны направления соответствия цен на виды услуг между фермерскими хозяйствами и субъектами инфраструктуры обслуживания; выявлены место факторов оценки и качества на обеспечения конкурентоспособности продукции фермерских хозяйств; на основе предложенного фактора достигнуто снижение затрат продукции выращенной фермерскими хозяйствами на 5-8 процентов; обоснована необходимость развития конкурентной среды между фермерскими хозяйствами на основе инновационных процессов; разработаны научные предложения по разработке и внедрению стратегии устойчивого развития фермерских хозяйств; повысилось качество и конкурентоспособность продукции производимой на основе использования современных агроинноваций, и было достигнуто рост рентабельности производства на 10 процентов.

Практическая значимость: научные предложения и практические рекомендации, разработанные в процессе исследования могут быть использованы в повышении конкурентоспособности и разработке системы мероприятий по обеспечению стабильного развития фермерских хозяйств.

Степень внедрения и экономическая эффективность: научные предложения и практические рекомендации исследования приняты для внедрения в практику Министерством сельского и водного хозяйства Республики Узбекистан (№ 02/18-976 от 10.11.2010 г.), а также Ассоциацией фермерских хозяйств Узбекистана (№ 02/12-394 от 13.12.2010 г.)

Материалы диссертации используется в Каршинском инженерно-экономическом институте в совершенствовании учебных программ курсов «Экономика сельского хозяйства», «Экономика дехканских и фермерских хозяйств», «Экономика инфраструктуры фермерского хозяйства», «Экономика агропромышленного комплекса» и в процессе их преподавания.

Область применения: Министерство сельского и водного хозяйства, Ассоциация фермерских хозяйств Узбекистана, высшие учебные заведения.

RESUME

Thesis of Abdisalom Dusiyorovich Ravshanov on scientific degree competition of the candidate of economic sciences, specialty 08.00.04 - "Economics of the agriculture", subject: "The basic directions of increasing the competitiveness of farming (on the example of Kashkadarya region)"

Key words: competition, competitive environment, competitiveness, farming, infrastructure, monopoly, price, tax, credit, insurance, investments, economic freedom, state support.

Subject of research: Functioning farming in agriculture was chosen. Monographic researches were carried out on the example of farming of Kashkadarya region.

Purpose of work: development of scientific proposals and practical recommendations on increasing the competitiveness of farming in the conditions of economic modernization

Methods of research: Theoretical reasoning, systematic and comparative analysis, monographic observation, economic and statistical grouping.

The results obtained and their novelty: the scientific-theoretical features to ensure optimal balance between the production of products corresponds to resource potential of farming and selling it were founded; internal and external economic and social factors in terms of classification features in the conditions of market relations were classified; scientific proposals and practical recommendations on the efficient use of factors influencing the process of production in farming were developed; the direction of compliance with the price of kinds of services between farming and the subjects of infrastructure services were shown; factors of estimate and quality competitiveness of farming's products were developed; on the basis of the proposed factor, the cost savings of products grown by farming for 5-8 percent was achieved; the necessity of a competitive environment between farming through innovative processes was proved; scientific proposals on developing and implementing strategies for sustainable development of farming were developed; the quality and competitiveness of products manufactured at using modern agro-innovation were increased, as well as the growth of profitability by 10 percent was achieved.

Practical value: In the course of the research, the developed scientific proposals and practical recommendations on increasing the competitiveness of farming can be widely used at development of measures on ensuring their sustainable development

Degree of embed and economic effectivity: scientific conclusions and practical recommendations of the research are accepted for introduction by the Ministry of Agriculture and Water Resources of the Republic of Uzbekistan (№02/18-976 from 10.11.2010y.), as well as, Association of farmers of Uzbekistan (№02/12-394 from 13.12.2010y.).

The materials of the research can be applied in upgrading training programmes and courses "Economy of agriculture", "Economy of dekhkan and farm entities", "Economy of farming infrastructure", "Economy of agro-industrial complex" and teaching process in higher educational institutions.

Field of application: The Ministry of Agriculture and Water Resources of the Republic of Uzbekistan, Association of farming of Uzbekistan, higher educational institutions.

Талқикотчи:

